

*Захарова О. С.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного процесу**Інституту права**Київського національного університету імені Тараса Шевченка**Скіченко А. А.,**аспірантка кафедри цивільного процесу**Інституту права**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

КРИТЕРІЇ РОЗМЕЖУВАННЯ СУДОВОЇ ЮРИСДИКЦІЇ У СПРАВАХ ПРО ЗАХИСТ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ПОДРУЖЖЯ

Анотація. У статті досліджуються проблемні питання розмежування предметної та суб'єктної судової юрисдикції. Робиться спроба відшукати формалізовані критерії розмежування судової цивільної юрисдикції, у тому числі у справах, що виникають із немайнових відносин з участі подружжя.

Обґрунтовується висновок, що хоча норми ЦПК України не використовують категорію «підвідомчість цивільних справ», проте визначення в ЦПК України цивільної юрисдикції як певної компетенції судів щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів (ч. 1 ст. 4 ЦПК України), що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства (ч. 1 ст. 19 ЦПК України), дає підстави зробити висновок про правомірність отождолення понять «цивільна юрисдикція» та «підвідомчість цивільних справ». Обґрунтовується теза про самостійність суб'єктивного цивільного права на захист немайнових прав подружжя та суб'єктивного цивільного (адміністративного) процесуального права вимагати захисту порушеного суб'єктивного матеріального права. Зазначені суб'єктивні права сприяють рівною мірою захистові немайнових прав подружжя та є визначальними в правильному встановленні судової юрисдикції для цієї категорії справ. Відмінність суб'єктивного процесуального права на захист від суб'єктивного права на цивільний захист полягає в тому, що в першому випадку таке право є самостійним, тоді як у другому випадку суб'єктивне право на цивільний захист – складник суб'єктивного немайнового певного права подружжя.

Робиться висновок щодо пріоритетності обрання критеріїв при визначенні судової юрисдикції в указаній категорії справ. Визначення судової юрисдикції – це право й обов'язок особи, що звертається до суду за реальним захистом, попри відсутність нормативно визначеного такого обов'язку в процесуальних кодексах. Предметна юрисдикція як критерій визначення судової юрисдикції в зазначеній категорії справ не є визначальним фактором. Головним критерієм розмежування судової адміністративної й цивільної юрисдикції є визначення характеру (публічних, приватних) правовідносин як першоджерела виникнення правового спору в справах про захист немайнових прав подружжя. Саме крізь призму правових відносин і має бути знайдена відповідь, у суді якої юрисдикції має бути вирішено правовий спір.

Ключові слова: цивільна юрисдикція, предметна юрисдикція, суб'єктна юрисдикція, правовідносини, суб'єктивні права.

Постановка проблеми. Матеріально-правовий аспект конкретної справи визначає не тільки процес провадження (позовне провадження, окреме провадження), а й вид судочинства. Відповідь на питання, про які немайнові права подружжя йдеться, необхідно відшукувати крізь призму норм Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, що визначають особисті немайнові права, і норм Сімейного кодексу (далі – СК) України, що встановлюють відповідні права подружжя. На нашу думку, до особистих немайнових прав подружжя необхідно зарахувати насамперед: право на недоторканність особистого й сімейного життя; право на вільний вибір місця проживання та на свободу пересування (ст. ст. 310 і 313 ЦК України; право на сім'ю (ст. 291 ЦК України), право на зміну імені (ст. 295 ЦК України); права фізичної особи, яка перебуває на стаціонарному лікуванні в закладі охорони здоров'я, на допуск до неї членів сім'ї тощо. У контексті теми дослідження необхідно зазначити, що право на зміну імені, про що йдеться в ст. 295 ЦК України, включає можливість зміни прізвища особи відповідно до закону в разі реєстрації шлюбу, розірвання шлюбу або визнання його недійсним (ч. 5 ст. 295 ЦК України). Якщо при реєстрації шлюбу дружина, чоловік зберегли дошлюбні прізвища, вони мають право подати до державного органу реєстрації актів цивільного стану, який зареєстрував їхній шлюб, або відповідного органу за місцем їхнього проживання заяву про обрання прізвища одного з них як їхнього спільного прізвища або про приєднання до свого прізвища прізвище другого подружжя.

У разі виникнення конфлікту проблема розмежування предметної та суб'єктної судової юрисдикції на практиці виникає дуже часто. На думку окремих дослідників, проблема розмежування судової юрисдикції – це нормальне явище, бо врегулювати таке питання на законодавчому рівні, визначивши чіткі критерії й процедури, неможливо [1]. Не заперечуючи загалом указану тезу, усе ж не можна не звернути увагу на те, що цивільна юрисдикція визначена законодавцем як основна щодо вказаної категорії справ, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства (ч. 1 ст. 19 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України).

У цьому контексті метою статті є аналіз критеріїв розмежування судової юрисдикції у справах, що виникають із немайнових правовідносин з участі подружжя, крізь призму предметної та суб'єктної юрисдикції системи спеціалізованих судів, наукових досліджень у цій сфері та формулювання відповідних авторських висновків і пропозицій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж перейти до аналізу критеріїв розмежування судової юрисдикції у справах про захист немайнових прав подружжя, важливо розглянути в ретроспективі окремі аспекти різного визначення поняття підвідомчості, що тривалий час надавалися в наукових вітчизняних часописах, і причин, що спонукали законодавця запровадити предметну юрисдикцію в ЦПК України. На нашу думку, важливість такого підходу полягає в глибокому та всебічному дослідженні цього правового явища вченими-процесуалістами радянської школи й науковцями України в новітні часи. Не ототожнюючи юрисдикцію та підвідомчість, усе ж не можна не помітити певною мірою використання вченими при дослідженні цих питань однакових за змістом і сутністю категорій.

Поняття підвідомчості, як правило, не викликає жодних питань у науковій юридичній літературі, окрім, можливо, деяких визначень мовних категорій, наукових понять, їх ототожнення тощо. Свого часу М. Штефан розглядав підвідомчість крізь призму розмежування компетенції органів держави, а компетенцію суду в здійсненні правосуддя – як розгляд і вирішення визначеної певної категорії питань або підвідомчість судових органів. Зазначається, що підвідомчість необхідно розрізняти крізь призму того чи іншого юрисдикційного органу, оскільки право вирішення цивільних справ, за законодавством України, надано не тільки судовим, а й іншим органам держави, громадським організаціям, змішаним органам, третейським судам. Указаний автор ототожнював категорії «судова юрисдикція» та «підвідомчість судових органів» [2, с. 171]. Енциклопедичні джерела також розглядають підвідомчість як розмежування компетенції органів держави та недержавних суб'єктів [3, с. 535]. Інша група авторів дещо інакше розглядає співвідношення категорій «цивільна юрисдикція» та «підвідомчість цивільних справ». Звісно, це категорії різного рівня узагальнення правових явищ, але в обох випадках дослідники аналізують одні й ті самі правові питання. Зокрема, С. Бичкова вказує, що поняття «цивільна юрисдикція» означає компетенцію відповідних юрисдикційних органів щодо розгляду цивільних справ, а властивість цивільних справ, за допомогою якої їх розгляд і вирішення зараховано законом до компетенції відповідного юрисдикційного органу, є підвідомчістю цивільних справ [4, с. 93]. Видається, що у вищенаведеному випадку спроба розмежувати категорії «цивільна юрисдикція» й «підвідомчість цивільних справ» невдала, на нашу думку, оскільки не вказано формалізований критерій такого розмежування.

Розмірковуючи про закріплену в Конституції України доктрину необмеженості (зараз обмежена – О. 3.) юрисдикції судів, В. Комаров доходить висновку, що інститут підвідомчості за своєю сутнісною природою не відповідає Конституції України, оскільки вона закріпила необмежену юрисдикцію судів, а конструкція підвідомчості ґрунтувалася на засадах поділу юрисдикції, тобто коли справи розглядалися багатьма юрисдикційними органами, а не лише тільки судом [5, с. 477]. Дійсно, у минулому, за ЦПК України 1963 р., розмежування повноважень між судами та іншими органами щодо захи-

сту цивільних справ було регламентовано нормами інституту судової підвідомчості крізь призму перелічених правовідносин, певного суб'єкта, за винятком випадків, коли вирішення таких спорів зараховувалося законом до відання інших органів. Однак питання судової підвідомчості не зникло у зв'язку із закріпленням у Конституції вказаної доктрини, хоча б тому що нормативно в законодавстві України функціонує визначена підвідомчість справ юрисдикційних органів, що мають на меті захист прав особи, зокрема захист немайнових прав подружжя.

Із цього питання в науковій літературі висловлено міркування про обмеженість визначення поняття судової юрисдикції, у тому числі й цивільної юрисдикції. Зазначається, що «в процесуальному законодавстві не міститься легального визначення судової юрисдикції ... в деяких нормативних актах вона ототожнюється з підвідомчістю (ст. 12 ГПК, ст. 6 Закону України від 11 травня 2004 р. «Про третейські суди»)» [6, с. 246]. Видається, що такий висновок не зовсім співвідноситься з нормами ЦПК України. Дійсно, норми ЦПК України не використовують категорію «підвідомчість цивільних справ», проте визначення в ЦПК України цивільної юрисдикції як певної компетенції судів щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин (ч. 1 ст. 19 ЦПК України), дає підстави зробити висновок про правомірність ототожнення понять «цивільна юрисдикція» та «підвідомчість цивільних справ». ЦПК України встановлює, що законом може бути передбачено розгляд інших справ за правилами цивільного судочинства. Суди розглядають справи, зараховані законодавцем до цивільної юрисдикції, у порядку позовного, наказного та окремого провадження.

Якщо проаналізувати ч. 1 ст. 19 ЦПК України, у якій розкривається сутність предметної та суб'єктної юрисдикції, то можна зробити висновок, що під цивільною юрисдикцією можна розуміти повноваження загальних судів щодо розгляду й вирішення цивільних справ. У цій же нормі вказано й на такі ознаки цивільної юрисдикції, як предмет спору, який визначається характером спірних правових відносин (цивільними, земельними, трудовими, сімейними, житловими та іншими правовідносинами; вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, якщо такі вимоги є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав, якщо цей спір підлягає розгляду в місцевому загальному суді й переданий на його розгляд із такими вимогами. Щодо суб'єктного складу юридичного спору, то варто зазначити, що однією зі сторін у спорі є, як правило, фізична особа). У досліджуваній категорії цивільних справ ця ознака є домінуючою.

Законом України «Про судоустрій і статус суддів» кожному гарантується право на повноважний суд, складниками якого є, по-перше, право на розгляд його справи в суді, до юрисдикції якого вона зарахована процесуальним законом, і, по-друге, порядок розподілу судових справ, установлений відповідно до закону (ст. 8) [7]. Тож територіальна юрисдикція (підсудність), на відміну від предметної юрисдикції, якраз і слугує визначенню судового органу, який буде розглядати конкретну цивільну справу.

Варто зазначити, що більшість сімейних справ буде розглядатися в суді за правилами «підсудності справ за вибором позивача». Це так зване правило альтернативної територіальної підсудності, сутність якої полягає в тому, що тільки позивач

і виключно він може обрати суд, який буде розглядати справу. Із цією метою для позивача ЦПК України чітко визначено категорію справи, у якій це є можливим, і визначено термін, коли він має зробити такий вибір – при подачі позовної заяви до суду. Крім того, наявність альтернативи вказує на можливість реалізації позивачем права на звернення за судовим захистом до суду виключно в одному із запропонованих місць – «або за місцем знаходження/перебування відповідача», або «за місцем проживання/перебування позивача».

У частині 1 ст. 28 ЦПК України [8] зазначено, що позови про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, про визнання батьківства відповідача можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача. Щодо виконання аліментних зобов'язань, то такі позови можуть пред'являтися не тільки в інтересах малолітніх чи неповнолітніх дітей (ст. 88 СК України), а й за певних умов і повнолітніх дітей (ст. 200 СК України), крім того, і стосовно виконання аліментних зобов'язань стосовно подружжя (ст. 75 СК України) та батьків (ст. 203 СК України) [9].

У частині 2 цієї ж статті правила альтернативної підсудності встановлено стосовно позовів про розірвання шлюбу. Такі позови можуть пред'являтися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача також, якщо на його утриманні є малолітні або неповнолітні діти або якщо він не може за станом здоров'я чи з інших поважних причин виїхати до місця проживання відповідача. За домовленістю подружжя справа може розглядатися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування будь-кого з них.

Утім на практиці виникають ситуації, коли юрисдикція щодо захисту деяких немайнових прав подружжя належить до компетенції багатьох юрисдикційних органів виконавчої гілки влади, судів адміністративної, цивільної юрисдикції.

У правозастосовній діяльності чітко сформувався підхід до визначення юрисдикції за предметом, суб'єктом і прямою вказівкою в законі. Але, на думку В. Князева, судді ВС, такі підходи вже втрачають свою актуальність [1]. Указаний суддя звертає увагу на пріоритетність критеріїв при розмежуванні в діяльності суду. Якщо в законі визначено, у межах якої юрисдикції має розглядатися спір, то це застосовується першочергово, лише потім – усі інші критерії. У практиці ВП ВС головним підходом при визначенні юрисдикції є предмет спору. На нашу думку, за предметом спору досліджувана категорія справ не може мати пріоритет у визначенні судової юрисдикції без урахування або визначання суб'єкта. Так, при вирішенні правового спору, наприклад, про зміну прізвища, домінуючу роль у визначенні судової юрисдикції буде мати визначення відповідача як суб'єкта владних повноважень. Водночас правовий спір у родині про зміну прізвища визначається крізь призму приватноправових відносин і має бути вирішеним у суді цивільної юрисдикції. Власне, цей, другий, критерій розмежування судової юрисдикції визначається крізь призму публічних чи приватноправових відносин, справедливо зазначає В. Князев [1]. Не можна не погодитися з В. Князевим, коли він указує, що часто трапляються випадки, коли визначити розподіл складно, адже питання мають комплексний характер. Попри складнощі в розмежуванні комплексних правовідносин, на нашу думку, головним критерієм розмежування судової адміністративної

й цивільної юрисдикції є визначення характеру (публічних, приватних) правовідносин як першоджерела виникнення правового спору. Саме крізь призму правових відносин і має бути знайдена відповідь, у суді якої юрисдикції буде вирішено правовий спір.

Видається, що необхідно чітко розмежувати право на захист цивільних прав у матеріальному та процесуальному значенні. У рамках цивільного процесуального права реалізація права на захист у суді здійснюється в межах визначених процесуальних процедур. Процесуальні правовідносини виникають із моменту звернення до суду за захистом порушеного, оспорюваного немайнового права подружжя. Критерії юрисдикції цієї категорії справ судам цивільної юрисдикції або ознаки таких справ визначаються нормами матеріального права. У літературі справедливо зазначається, що, на відміну від матеріальних правовідносин, до змісту цивільних процесуальних правовідносин входять не лише процесуальні права й обов'язки суб'єктів, а й процесуальні дії з реалізації цих прав та обов'язків [10, с. 48]. Відповідно до ст. 4 ЦПК України, кожна особа має право в порядку, установленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Відповідний захист відбувається лише після звернення особи до суду. Із цієї обставини можна дійти висновку про самостійність суб'єктивного цивільного права на захист немайнових прав подружжя та суб'єктивного цивільного процесуального права вимагати захисту порушеного суб'єктивного матеріального права. Зазначені суб'єктивні права сприяють рівною мірою захистові немайнових прав подружжя та є визначальними в правильному встановленні судової юрисдикції цієї категорії справ. Відмінність суб'єктивного процесуального права на захист від суб'єктивного права на цивільний захист полягає в тому, що в першому випадку таке право є самостійним, тоді як у другому випадку суб'єктивне право на цивільний захист – складник суб'єктивного немайнового певного права подружжя.

Висновки. Кожна особа має право в порядку, установленому відповідним процесуальним кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Визначення судової юрисдикції – це право й обов'язок особи, що звертається до суду за реальним захистом, попри відсутність нормативно визначеного такого обов'язку в процесуальних кодексах. Предметна юрисдикція як критерій визначення судової юрисдикції в зазначеній категорії справ не є визначальним фактором. Головним критерієм розмежування судової адміністративної й цивільної юрисдикції є визначення характеру (публічних, приватних) правовідносин як першоджерела виникнення правового спору в справах про захист немайнових прав подружжя. Саме крізь призму правових відносин і має бути знайдена відповідь, у суді якої юрисдикції має бути вирішено правовий спір. Відповідний захист відбувається лише після звернення особи до суду. Із цієї обставини можна дійти висновку про самостійність суб'єктивного цивільного права на захист немайнових прав подружжя та суб'єктивного цивільного (адміністративного) процесуального права вимагати захисту порушеного суб'єктивного матеріального права. Зазначені суб'єктивні права сприяють рівною мірою захистові немайнових прав подружжя та є визначальними в правильному встановленні судової юрисдикції для цієї категорії справ. Відмінність суб'єктивного процесуального права на захист від суб'єктивного права на цивільний захист полягає

в тому, що в першому випадку таке право є самостійним, тоді як у другому випадку суб'єктивне право на цивільний захист – складник суб'єктивного немайнового певного права подружжя.

Література:

1. Про критерії розмежування судової юрисдикції розповів суддя ВС. *Закон і Бізнес*. 21.04.2020. URL: <https://zib.com.ua/ua/142344-pro-kriterii-rozmezhuвання-sudovoi-yurisdikcii-rozpoviv-sud.html> (дата звернення: 05.01.2020).
2. Штефан М.Й. Цивільний процес : підручник. Київ : Ін Юре, 1997. 454 с.
3. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1999. Т. 4. 824 с.
4. Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник / І.О. Безлюдько, С.С. Бичкова, В.І. Бобрик та ін. ; за заг. ред. С.С. Бичкової. Київ : Атіка, 2006. 384 с.
5. Комаров В.В. Новелізація цивільного процесуального законодавства. *Вісник академії правових наук*. 2003. С. 475–482.
6. Курс цивільного процесу : підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін. ; за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 2001. 592 с.
7. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. С. 7. Ст. 545.
8. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV (у редакції Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 05.01.2020).
9. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 05.01.2020).
10. Цивільний процес України : підручник / за ред. Є.О. Харитоновна, О.І. Харитонової, Н.Ю. Голубевої. Київ : Істина, 2011. 425 с.

Zakharova O., Skichenko O. Criteria for delimitation of judicial jurisdiction in cases of protection of non-property rights of spouses

Summary. The article examines the problematic issues of distinguishing between substantive and subjective jurisdiction. An attempt is made to find formalized criteria for

the delimitation of civil jurisdiction, including in cases arising from non-property relations involving spouses.

The conclusion is substantiated that although the norms of the CPC of Ukraine do not use the category “jurisdiction of civil cases”, but the definition in the CPC of Ukraine of civil jurisdiction as a certain competence of courts to protect violated, unrecognized or disputed rights, freedoms or legitimate interests (Part 1 of Article 4 GIC of Ukraine) arising from civil, housing, land, family, labor and other legal relations, except for cases which are considered in other proceedings (Part 1 of Article 19 of the GIC of Ukraine), gives grounds to conclude that the identification of concepts “civil jurisdiction “and” jurisdiction of civil cases”. The thesis about the independence of the subjective civil right to protect the non-property rights of the spouses and the subjective civil (administrative) procedural right to demand the protection of the violated subjective substantive right is substantiated. These subjective rights contribute equally to the protection of the non-property rights of the spouses and are decisive in the correct establishment of judicial jurisdiction for this category of cases. The difference between the subjective procedural right to protection from the subjective right to civil protection is that in the first case such a right is independent, while in the second case the subjective right to civil protection is an integral part of a subjective non-property certain right married couple.

A conclusion is made on the priority of the choice of criteria in determining the jurisdiction in this category of cases. The determination of judicial jurisdiction is the right and obligation of a person to apply to the court for real protection, despite the absence of such a statutory obligation in the procedural codes. Subject jurisdiction as a criterion for determining judicial jurisdiction in this category of cases is not a determining factor. The main criterion for distinguishing between judicial administrative and civil jurisdiction is to determine the nature of (public, private) legal relations, as the primary source of legal dispute in cases of protection of non-property rights of spouses. It is through the prism of legal relations that the answer must be found in the court of which jurisdiction the legal dispute is to be resolved.

Key words: civil jurisdiction, subject jurisdiction, subjective jurisdiction, legal relations, subjective rights.